

IVÁNFI MIKLÓS¹ – SOÓS VIKTOR ATTILA²

Katolikus ellenállás Magyarországon a második világháború alatt

Catholic resistance in Hungary during the Second World War

Absztrakt

Tanulmányunk bemutatja a magyar katolikus ellenállás történetét a második világháború alatt. Hogy jobban érthetővé váljon a magyar római katolikusok szerepe a németellenes ellenállásban, előbb bemutatjuk a magyar katolicizmus történetének főbb aspektusait a két világháború közötti időszakból, valamint ideológiai kötődéseit, majd a második világháború alatti náciellenes tevékenységét. Jelen írás tehát a katolikus ellenállás történetének átfogó elemzése.

Kulcsszavak: katolicizmus, ellenállás, keresztényszocializmus, második világháború, zsidóüldözés

Abstract

Our study presents the history of the Hungarian Catholic resistance during the Second World War. In order to better understand the role of Hungarian Roman Catholics in the anti-German resistance movement, we present the main aspects of the history of Hungarian Catholicism in the period between the two World Wars, its ideological affiliations, and its anti-Nazi activities during World War II. Our study provides a comprehensive analysis of the history of Catholic resistance.

Keywords: Catholicism, resistance, Christian socialism, World War II, persecution of jews

¹ Tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék.

² Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

Bevezetés

A 20. századi magyar történelem legturbulensebb évtizede, az 1940-es évek az ország történetét gyökeresen átalakította. Ha csupán a politikai rendszerek jellegét vesszük számításba, egy autoriter jegyeket mutató parlamentáris szisztéma 1944-ben szélsőjobboldali totális diktatúrába fordult át, majd a koalíció éveinek demokratizálási kísérlete után 1947-től fokozatosan szélsőbaloldali totális diktatúrába torkollott. Ezekben az években Magyarország megélte szuverenitása radikális beszűkülését, majd elvesztését, átért egy német, majd egy szovjet katonai megszállást; békés, majd háborús, végül újfent békés – bár hidegháborús – éveket, utóbbi alatt egy totális diktatúra kiépülését. Az ország területe az 1940-es években gyakorlatilag megduplázódott, majd megfeleződött, a háborús pusztítás következtében pedig a magyar állam elveszítette polgárainak jelentős részét – közel egy millió főt –, miközben az infrastruktúra 1945 után romokban hevert. A magyar gazdaság a korszak elején még kapitalista környezetben működött, bár 1941 után erős állami kontroll mellett, majd 1944-től pedig szinte teljes német, majd szovjet ellenőrzés alatt, mígnem 1947 után a magyar kapitalizmust egy tervutasításos gazdasági modell váltotta fel.

E válságos évtized első fele a háború jegyében telt, hiszen a második világháborúhoz Magyarország 1941 tavaszán csatlakozott, a harci cselekmények pedig 1945 tavaszáig tartottak. A pártállam éveiben komoly kísérletek történtek arra, hogy feltárják a háború alatti kommunista ellenállási mozgalmak történetét, bár ezek a kezdeményezések általában a rendszer önlegitimációs törekvéseit is szolgálták. Ezzel párhuzamosan a rendszerváltás koráig a polgári, esetleg egyházi-vallásos ellenállási mozgalmak története szinte teljesen háttérbe szorult, melyben annak a ténynek is jelentős szerepe volt, hogy a polgári ellenállás tagjainak egy része nem élte túl a német megszállást, deportálást, a túlélők közül pedig sokan a pártállam kiépülése idején emigrációba szorultak. Ez magyarázhatja azt a tényt is, hogy például a katolikus ellenállás történetét jó ideig kizárólag külföldi lapokban lehetett publikálni.³

³ Jó példa erre a témakör egyik fontos összefoglaló tanulmánysorozata, melyet az emigráns László T. László publikált a Rómában megjelenő *Katolikus Szemlében*. Lásd: László 1978a; László 1978b; László 1979.

Tanulmányunk a magyar katolikus ellenállás történetének alapvonalait igyekszik rekonstruálni, a területi korlátokra való tekintettel csupán vázlatosan. Ennek kapcsán kitérünk mind az egyházi, mind a keresztény társadalmi csoportok ellenállási tevékenységére, sok esetben egy-egy jellemző példa bemutatásán keresztül. László T. László Kanadába szakadt magyar politológus, az állam-egyház kapcsolatok avatott kutatója 1978-ban a katolikus ellenállásról szóló, máig fontos tanulmány sorozatának első részében amellett érvelt, hogy a honi rezisztencia elsősorban szellemi természetű volt.⁴ Ezt a tényt nem vitatva amellett szeretnénk síkra szállni, hogy az eszmei harc mellett más, gyakorlati aspektusai is voltak a második világháború alatti németellenes tevékenységnek. A témakör komplikáltságából eredően kutatásainkat nem korlátozhatjuk a második világháború éveire, mivel utalnunk kell arra a szellemi-politikai miliőre, amelyben a magyar katolicizmus létezett – így röviden bemutatjuk témánk szempontjából releváns vonásait, eszmei-ideológiai bázisát, majd megkíséreljük rekonstruálni második világháborús náciellenes tevékenységét.

A magyar katolicizmus szellemi-politikai útkeresése a második világháború előestéjén

Hogy megértsük a római katolikus egyház viszonyát a második világháborúhoz, valamint a náci ideológiához, a német kormánypolitikához és a vészkorszak üldözötteihez, érdemes utalni a magyar katolicizmus szellemi útkeresésére, amely pont az 1930-as években ért a tetőfokára. Ennek a nagyszabású változásnak szűkebb kontextusa a magyar keresztényszociális gondolat megjelenése a század első évtizedeiben, tágabb kontextusa pedig a pápai megnyilatkozások magyar egyházat és egyházi társadalmat is formáló rendszere – érdemes ez utóbbival kezdeni.

A történettudomány által kellő alapossággal feltárt tény, hogy a 19. század középső harmadában megjelenő munkáskérdésre kezdetben a római katolikus egyház nem reagált érdemben. Holott Ketteler mainzi érsek már 1864-ben publikálta a keresztényszociális tanokat meg-

⁴ László 1978a, 14.

előlegező nagyhatású művét a munkáskérdés és a kereszténység összefüggéseiről, mely még abban az évben magyarul is napvilágot látott Egerben.⁵ Az igazán jelentős áttörést azonban a XIII. Leó által kiadott *Rerum novarum* kezdetű enciklika jelentette, mely szisztematikusan vette kritika alá a munkáskérdés szocialista megoldási javaslatait, egyúttal megfogalmazva a keresztény szociálpolitika alapelveit. A pápai tekintély által is megtámogatott dokumentumot egyéb szociális enciklikák követték, 1931-ben XI. Piusz a *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájában a *Rerum novarum* tanainak elmélyítésére vállalkozott, egyúttal az 1929-es gazdasági világválság kihívásaira is reagálva.⁶

A római katolikus világ szociális ébredése a 19–20. század fordulóján magyar követőkre is talált; a keresztényszociális tanok olyan egyházi személyeket is megihlettek, mint Giesswein Sándor pápai prelátus vagy Prohászka Ottokár, aki 1905-től székesfehérvári püspök volt. Kettejük működésének kezdete éppen a dualista magyar állam egyik legnagyobb politikai-kulturális válságának időszakára esett: az első Wekerle-kormány egyházpolitikai intézkedései ugyanis az 1890-es években olyan komoly ellenállást váltottak ki – elsősorban katolikus körökben –, amely polarizálta a magyar közéletet.⁷ A helyzetet az 1905-ös koalíciós válság tovább súlyosbította, és nagyjából itt vált ketté a magyar keresztényszocializmus demokratikus (Giesswein) és tekintélyelvű (Prohászka) ága is, melyek közül 1918-ban inkább előbbi, 1919 őszétől utóbbi kezdte dominálni a magyar katolikus közgondolkodást.⁸

A magyar római katolikus egyház és az ellenforradalmi rendszer kapcsolata alapvetően pozitív – de nem konfliktusmentes – volt. A jó kapcsolatok eredete 1918–1919 közös olvasatán alapult, hiszen a katolikus világ is távolságtartással szemlélte a polgári demokratikus átalakulást, és ellenségesen a Tanácsköztársaság egyházellenes intézkedéseit.⁹ A magyar klérus pozitív fejleményként kezelte azt a korrekciót is, amelyet az új keresztény kurzus képviselt a szabadelvű dualista állam

⁵ Ketteler 1864.

⁶ Az enciklikát 1936-ban Közi Horváth József ismertette az *Actio Catholica* kiadásában megjelenő röpiratában, melynek a *Proletárok megváltása* címet adta: Közi Horváth 1936.

⁷ Az 1890-es évek magyar kultúrharcahoz: László 2005, 31–40.

⁸ A témakör klasszikus feldolgozásai Gergely Jenő tollából: Gergely 1977a; Gergely 1977b; Gergely 1993.

⁹ A forradalmak korának egyházpolitikájához: László 2005, 91–124; Fejérdy 2020.

kapcsán, mivel annak politikai garnitúráját felelősnek tartották Trianonért. Az állam-egyház kapcsolatok dinamikáját azonban más tényezők is befolyásolták: konfliktusforrás volt egyrészt az új államfő, Horthy Miklós református vallása, másrészt pedig a főkegyúri jog gyakorlása körüli vita, mely Serédi Jusztinián esztergomi érsek 1927-es kinevezése idején idézett elő váratlan összetűzést a Szentszék és a magyar kormányzat között.¹⁰ Szintén problémát jelentett IV. Károly magyar király szerepének megítélése: a katolikus körök – a legitimisták népes tábora – az ország törvényes államfőjét tisztelték benne, Horthy kormányzóságát pedig csupán átmeneti állapotnak tekintették. A kormányzóhelyettesi intézmény bevezetését ezért is kezelte a magyar katolikus főpapság a második világháború alatt annyira óvatosan, mivel abban dinasztiaalapítási kísérletet érzékelt.¹¹

A magyar szellemi élet egyik legfontosabb katolikus csoportosulása a legitimista mozgalom volt, amely elkötelezetten támogatta a Habsburg–Lotharingiai-ház trónigényét, IV. Károlyt államfőnek, fiát, Ottó főherceget trónörökösnek tartva. A legitimizmus gondolatához a római katolikus klérus nagy számban csatlakozott, a főpapság szinte egésze szimpatizált a deklaráltan katolikus dinasztia magyarországi ágának hatalmi restaurációjával. A legitimisták a magyar politikai élet fontos csoportját képviselték az 1920-as, 1930-as években, egyúttal többségük a totalitárius előretörést komoly ellenszenvvel kísérte a világválság éveit követően, így a második világháború alatt több tagjuk vállalt részt a magyar ellenállási mozgalomban.¹²

A magyar katolikus közgondolkodás jelentős szereplője volt Szekfű Gyula történész, aki 1913-ban Rákóczi Ferenc emigráns éveiről jelentetett meg nagyhatású elemzést, melyet a függetlenségi párti – és inkább protestáns körökkel érintkező – szellemi kör vehemensen támadott, mítoszrombolással vádolva a szerzőt. Szekfű 1920-as történetpolitikai

¹⁰ A főkegyúri jog korabeli kérdésköréhez alapvető monográfiát jelentetett meg Salacz Gábor: Salacz 2002. A Serédi kinevezése körüli bonyodalmak elemzése: Salacz 2002, 123–155. Vö. László 2005, 173–183; Csíky 2018, 42–66.

¹¹ Fejérdy 2014, 15–16. A kormányzóhelyettesi intézmény története kapcsán Serédi szerepvállalását elemzi Olasz Lajos: Olasz 2007, 109–110, 117–119, 123, 181–182, 215–225.

¹² Hogy csak a legfontosabbakra utaljunk, az ellenállásban részt vett Pallavicini György őrgrof, a magyar legitimisták egyik legfontosabb vezetője. A legitimizmus eszmerendszerének magyar összefoglalása: Kardos 2012. Az osztrák legitimizmus – és magyar kapcsolatrendszerének – történetét Fiziker Róbert írta meg: Fiziker 2010. Az 1944–1945-ös ellenállásról lásd: Bartha 2021.

esszéje, a *Három nemzedék – Egy hanyatló kor története* című alkotás az első világháborús antiliberális konjunktúra Spenglertől inspirált magyar kulcsműve, egyúttal a Horthy-korszak alapító mítoszainak katalógusaként tett hallatlan népszerűsége szert a magyar olvasóközönség előtt. Szekfű műve egyrészt olyan hanyatlástörténeti narratívát képviselt, mely az elmúlt száz esztendő magyar történiáját a konzervatívva redukált Széchenyi István példaadó munkásságához képest három generációnyi minőségromlásként értékelte. Szekfű művében megjelent a magyar zsidóság antiszemita keretrendszerű megbélyegzése is, melyet a német tördőfés-elmélet szellemében olyan rosszul asszimilálódott csoportnak tekintett, amely nem vállalt szerepet a nemzetépítés folyamatában, a válságos 1918–1919-es forradalmi periódusban pedig részt vett a polgári demokratikus rendszer, valamint a Tanácsköztársaság működtetésében. Szekfű leegyszerűsítő és egyoldalú narratívája nagyjából hűen tolmácsolta a magyar katolicizmus elvi alapállását, mely a honi zsidóság gazdasági sikerességét a keresztény, tradicionálisnak tekintett középosztály legnagyobb konkurenciájának tartotta.¹³

Szekfű személye azért is fontos, mert komoly szerepet vállalt a Bethlen István nevével fémjelzett konszolidációs politikában, elvállalva a korszak legnívósabb konzervatív-liberális folyóirata, a *Magyar Szemle* szerkesztését. Bár a lap szellemi kisugárzása, illetve a mögötte álló holdudvar az 1930-as évek végére háttérbe szorult, a háborús évek alatt ismét fel tudta újítani működését, és részt vállalt az ellenállási tevékenységben is. Szekfű útja szintén tanulságos, hiszen idővel ő is revideálta korábbi nézeteit, és teljes tudományos tekintélyével támogatta a katolikus ellenállási csoportokat.¹⁴

Az 1920-as évek magyar katolicizmusa is az 1918–1920 közötti válságperiódus, illetve a trianoni trauma hatása alatt állt, hiszen az új államhatárok sok esetben az egyházmegyék korábbi határait sem követték. Ennek az lett a következménye, hogy a magyar egyházi vezetés (egyetértve a magyar állami vezetéssel) a történelmi egyházmegye-határok fenntartása mellett állt ki, mintegy azért is, hogy a remélt revízióig a jogfolytonosságot fenn tudja tartani. A Szentszék akarta az

¹³ Szekfű Gyula pályaképéhez nélkülözhetetlen: Dénes 2015. Vö. Fejérdy 2014, 16. Szekfű katolicizmusáról hiánypótló tanulmány: Hatos 2010.

¹⁴ Dénes 2015, 363–365.

államhatárokat és egyházmegyehatárokat valamilyen formában összhangba hozni, ha nem is feltétlen végleges jelleggel. Végleges egyházmegyehatár módosításra – a Romániába átnyúló egyházmegyéket leszámítva – nem is került sor.¹⁵ Az 1930-as években azonban a politikai-gazdasági közeg jelentősen átalakult, hiszen a gazdasági világválság Magyarországon is éreztette hatását, az Európában felemelkedő totális ideológiák pedig egyre nagyobb kihívást jelentettek a tradicionális egyházi tanokra. Ebben a forrongó politikai-kulturális közegben jelent meg Magyarországon a hivatásrendiség eszméje, melynek legfontosabb inspirálója éppen a *Quadragesimo anno* volt. Figyelemre méltó, hogy az enciklika ugyan komolyan kritizálta a totális politikai és gazdasági rendszereket, ugyanakkor hangsúlyosan kapitalizmuskritikus is volt: a korporatív, hivatásrendi berendezkedés mellett foglalt állást. Az viszont nem derült ki a dokumentumból, hogy vajon a munkáskérdést keresztény elvek mentén megoldani kívánó új pápai állásfoglalás demokratikus, parlamentáris keretek között is alkalmazhatónak tartja-e ezt a modellt.¹⁶ Érdeemes utalni azonban arra a kontrasztra, amellyel a magyar egyház rezonált Róma legújabb intézkedésére. A magyar klérus ugyanis fenntartásokkal fogadta a *Quadragesimo anno* megjelenését, az azt 1931-ben magyarázó közös pásztorlevél pedig csak fokozott reformok mellett érvelt.¹⁷

Ha végigtekintünk a keresztény világon, feltűnő, hogy a katolikus modernitás szellemi arculatára mindig is komoly hatást gyakorló jezsuita rend mennyire fontos és meghatározó szerepet játszott a szociális enciklikák terjesztésében. Ez Magyarországon sem történt másképp, hiszen a jezsuiták kezdettől fogva komoly szerepet vittek az enciklika népszerűsítésében, közülük pedig érdemes kiemelni Varga László, Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm nevét.¹⁸ De az alsóbb papság sorából is sokan kerültek ki, akik támogatták a modern katolikus mozgalmakat, így Közi Horváth József győri plébános is, aki 1939-től or-

¹⁵ Fejérdy 2024, 104–116.

¹⁶ Gergely 1997, 5. A *Quadragesimo anno* kezdetű enciklika több kiadást is megélt a korszakban: XI. Piusz 1932. Lásd: Közi Horváth 1936.

¹⁷ Gergely 1997, 6.

¹⁸ Kerkai Jenő életútjáról tudósít Zachar 2019. Vö. Koronkai–Szigeti 2023. Nagy Töhötöm kalandos életéről alapos monográfia jelent meg Petrás Éva tollából: Petrás 2019b. Vö. Gergely 1997, 6.

szágyűlési képviselő volt, illetve az Actio Catholica országos titkára.¹⁹ Utóbbi magyar szervezetet 1936-ban alakították meg.²⁰ Az Actio Catholica működése országonként eltérő volt, Magyarországon egyfajta ernyőszervezet, amely az egyházközségekben és hivatásrendi jellegű szervezetekben (EMSZO, KALOT stb.) folyó apostolkodás tevékenységét a püspökök vezetése alatt összefogta. Az Actio Catholica komoly szerepet játszott a náci ideológia elleni fellépésben, többek között XI. Piusz *Mit brennender Sorge* kezdetű, a náci politikát és újpogányságot megbélyegző enciklikájának magyar fordításával és terjesztésével.²¹

A magyar katolikus sajtó 1920-ban antiliberalis hagyományokra építkezett, egységes megszervezője pedig az antiszemita nézetektől sem mentes Bangha Béla volt, akit kortársai csak sajtóapostolnak neveztek.²² A Központi Sajtóvállalat jelentős szerepet játszott a magyar katolikus média központosításában, folyóiratai pedig idővel alkalmazkodtak a katolikus tanítás aktuális állásához. Legfontosabb lapjai a *Nemzeti Újság*, valamint az *Új Nemzedék* voltak, mely lapok arculata idővel szintén változott. Így következhetett be, hogy a kezdetben inkább antiliberalis, antiszemita katolikus lapok az 1930-as évektől kivették szerepüket a totális ideológia kritikájából, ezzel egyfajta „szellemi honvédelmet” megvalósítva, melyhez a katolikus társadalom és értelmiség jelentős része csatlakozott.²³ Így fordulhatott elő, hogy a forradalmak korát radikális jobboldali nézőpontból értelmező Bangha Béla már 1937-ben kijelenthette, hogy a fasizmus és nácizmus nem kompatibilis a katolikus tanítással.²⁴ Fontos fóruma volt a magyar neokatolikus mozgalomnak a *Korunk Szava*, amelyet Széchényi György, a legitimista eszméket val-

19 Közi Horváth szerepe azért is fontos, mert egyike volt azoknak a katolikus papoknak, akik komoly szerepet vállaltak a pápai szociális enciklikák terjesztésében és magyarázatában. Közi Horváth 1936. Vö. Gergely 1997, 7.

20 Gergely 1997, 9; Gianone 2006.

21 Fejérdy 2014, 17.

22 Bangha Béla életéről a közelmúltban jelent meg kiváló monográfia: Klestenitz 2020.

23 A „szellemi honvédelem” terminus valószínűleg Teleki Páltól eredeztethető, aki második kormányfői megbízatása alatt, 1939 nyarán hallgatólagosan jóváhagyta a nem sokkal korábban alapított *Magyar Nemzet* napilap e témakörrel foglalkozó cikkeinek közlését, majd a Szellemi honvédelem című rovat működését. A kifejezés Kovrig Béla és a hivatásrendi mozgalmak szókészletében is megjelent, László T. László pedig a fogalmat minden bizonnyal e politikai beszédmódból kölcsönözte. Pomogáts 2012, 761–762.

24 Klestenitz 2020, 362. Bangha antiszemizmusa és nácizmushoz való viszonya kapcsán lásd: Gárdonyi 2005; Veszprémy 2017.

ló katolikus pártvezér szerkesztett olyan munkatársakkal, mint a csehszlovák börtönt is megjárt cserkészvezető Aradi Zsolt, a Gömbös Gyula személyi titkárából diplomatává váló Balla Borisz és a szintén Gömbös reformelképzeléseivel szimpatizáló Possonyi László. A lap 1938 után *Jelenkor* néven szerveződött újjá. 1935-ben ebből a szellemi körből vált ki a *Vigilia* című folyóirat, melyet Possonyi László, Balla Borisz, Mécs László és Sík Sándor is szerkesztett.²⁵

Szintén katolikus színezetű, bár jobbra külpolitikával foglalkozó orgánum volt a Pethő Sándor által alapított *Magyar Nemzet* című napilap, amelyben olyan katolikus értelmiségiek is szerepet vállaltak, mint a Szekfű-tanítvány Gogolák Lajos. Bár a lap alapítója hamarosan autóbalesetben meghalt, nem vonatkoztathatunk el a ténytől, hogy a náci hegemonia ellen létrehozott orgánum megálmodója, Pethő Sándor maga is a magyar legitimista tábor prominense volt.²⁶ A magyar katolikus sajtó befolyásának érzékeltetésére érdemes idézni László T. László számításait, aki szerint 1944-ban, a német megszállást megelőzően két napi, tizennyolc heti, huszonöt havi és három negyedéves folyóirata volt a honi katolicizmusnak.²⁷ Ha csupán e nagyságrendeket közlő számokat vesszük figyelembe, megállapítható, hogy az 1939-es rendkívüli törvénykezés bevezetését követően is nagyon komoly súlyt képviseltek a katolikus lapok a magyar nyilvánosságban.

A hivatásrendiség gondolatának egyik fontos politikus pártolója Magyarországon Teleki Pál volt, aki katolikus értelmiségiként a geográfusi szerepet két ízben is miniszterelnöki bársonyszékre cserélte. Telekinek az 1930-as évek elején már komoly népszerűsége volt katolikus körökben, az ország főcserkésze ugyanis sikeresen szervezte meg a cserkész világtalálkozót 1933-ban Gödöllőn, idővel pedig az Estado Novo, a Salazar-féle korporatív Portugália híve lett. Teleki hatása a magyar hivatásrendiségre kifejezetten nagy volt, de talán még többet jelentett az a tény, hogy 1938-tól kultuszminiszterként, 1939-től pedig újfent miniszterelnökként gyakorolhatott hatást a magyar közéletre, a mö-

²⁵ Petrás 2008, 120–125.

²⁶ Kardos 2012, 166–171.

²⁷ László 2005, 212.

götte álló informális szellemi kör pedig segítette őt reformtörekvéseinek kivitelezésében.²⁸

Teleki elképzelései támogatására intézményi struktúrát is létrehozott, melynek keretében megszervezte a Tájékoztatási (vagy Tájékoztatópolitikai) Osztályt, amely titkos kabinetjeként is funkcionált.²⁹ Az osztály élére a fiatal Szent-Iványi Domokos került, aki az Egyesült Államokat is megjárt diplomata és Teleki bizalmas tanítványa volt.³⁰ Ez az ügyosztály komoly szerepet játszott az ország külpropagandájában, ugyanakkor titkos béke-előkészítő tevékenységet is végzett.³¹ Különösen fontos volt egyik legbizalmasabb munkatárs, Kovrig Béla szociológus tevékenysége, aki Teleki szociálpolitikai elképzeléseinek lelkes híve volt.³² De Teleki maga mögött tudhatta azt a szellemi kört is, amely a katolikus sajtó mögött csoportosult, és amelynek olyan prominensei voltak, mint Schütz Antal, Brandenstein Béla és Sík Sándor. A magyar katolicizmus életében az 1938-as kettős szent év döntő jelentőségű volt, hiszen mind a Szent István halálának 900. évfordulóját, mind a budapesti 34. Eucharisztikus Világkongresszust egyházi részről az Actio

28 Teleki Pál munkásságának értő összegzése: Ablonczy 2005. Érdemes megjegyezni, hogy a magyar külügyi szolgálat már a nemzetiszocialista hatalomátvétel éveitől készített olyan jelentéseket, melyek az új német hatalom és a katolicizmus összeütközéseit regisztrálták. 1936-ban többek között tudósítottak a náci pártlap, a *Völkischer Beobachter*ben megjelent katolikusellenes támadásokról, de Barcza György szentszéki magyar követ Pacelli bíboros államtitkárt is megkérdezte a német–szentszéki viszonyról, a későbbi XII. Piusz pápa pedig lesújtó képet vázolt fel Barczának: „A bíbornok-államtitkár úr, kit ma megkérdeztem a német–szentszéki viszony jelenlegi állása felől, azt mondta nekem, hogy az továbbra is egyformán rossz. Főleg az ifjúság katolikus szellemben való nevelése és lelki gondozása azon terület, ahol a sűrűlódások és a német hatóságok erőszakoskodásai úgyszólván mindennaposak. A német kormány maga annak idején erőltette a konkordátum megkötését, és most meg annak leglényegesebb pontjait sem tartja tiszteletben. Barcza György szigorúan bizalmas jelentése Kánya Kálmánnak, Róma, 1936. február 7. MNL OL K 63 (Külgyminisztérium Politikai Osztály általános iratai) 186. cs.

29 Szekér 2016, 15–19; Szent-Iványi 2016, 42.

30 László T. László valószínűleg erre céloz Teleki kapcsán, aki a magyar ellenállást maga szervezte: „A miniszterelnöki palota tözsomszédságában 1939 és 1941 között az ő védnöksége alatt egy ún. »nemzetvédelmi osztály« működött, melynek feladata volt a magyar társadalmat nemzeti és keresztény eszmékkel felvértezni a nagynémet befolyás és náci propaganda ellen. Ebbe a »szellemi ellenállásba« kapcsolódtak be az egyházak is, szószékről és iskoláikban, előadásokon és sajtójukban, szüntelenül ostromozva a nácizmus újpogány és embertelen eszméit és gyakorlatát.” László 1978a, 14.

31 Szent-Iványi Domokos feljegyzése a Miniszterelnökség IV. (Tájékoztató) Osztályának megalkulásáról, feladatköréről és első tizenhét havi működéséről. Budapest, 1941. május 1. DRERL (Szent-Iványi Domokos iratai) 3. doboz, 10. számú aktamásolat.

32 Kovrig 2019; Petrás 2019a.

Catholica szervezte.³³ Utóbbi azért volt fontos, mert az immár Ausztriát is bekebelező Harmadik Birodalom katolikus polgárai nem vehettek részt az eseményen, viszont a magyar felsőbb klérus és a papság meghatározó része igen.³⁴

A magyar állampolgári jogegyenlőséget felszámoló zsidótörvények és a római katolikus egyház kapcsolata ambivalens volt, hiszen a magyar politikai katolicizmust jellemző antiliberális attitűd egyik fontos kísérőjelensége pont az antiszemitizmus lett, fentebb pedig utaltunk rá, hogy a keresztény kurzus politikája antiszemita toposzok sorát építette be alapító mítoszaiba. Ezt az alapállást azonban a totális ideológiák felemelkedése módosította, teret nyitva a zsidóellenes érzelmeket akár felülírni is képes náciellenes szerepfelfogásnak. Az egyházban viszonylag kevés olyan pap vagy laikus tisztségviselő volt, aki nyíltan felvállalta volna náci szimpátiáját. Meg kell említeni ehelyütt Pálffy Fidél, aki pápai kamarásként került közel a szélsőjobboldali mozgalmakhoz, idővel pedig azok egyik organizátorává is vált.³⁵ Bár a klérusnak voltak antiszemita érzelmű tagjai, mint például Czapik Gyula egri érsek, az egyértelmű kiállás a náci Németország vagy a magyar szélsőjobboldal mellett ritkaságszámba ment. Érdekes utalni Kun András személyére, aki Kun páter néven vált a nyilas tömeggyilkosságok egyik főszervezőjeként hírhedtté. Tevékenysége idővel még a nyilas hatóságok számára is vállalhatatlanná vált, a Nemzeti Számonkérő Szék végül le is tartóztatta. Kun esetében azonban az egyházi kapcsolat kimutatása problémás, valószínűleg minorita novícius volt, de elhagyta a rendet, ennek ellenére 1944. október 15. után reverendában vezette a nyilas pogromokat.³⁶

Az első zsidótörvény 1938-as elfogadásakor – mely törvény a zsidóságot még vallási alapon értelmezte – a magyar klérus nevében Serédi esztergomi érsek foglalt állást, melyben ugyan a törvény célját helye-

33 Gergely 1997, 10; Az 1938-as budapesti Eucharisztikus Világkongresszus legújabb feldolgozása: Hegedűs 2020. Vö. Csíky 2012.

34 Az Anschluss következtében beállt katolikusellenes tendenciákra a magyar külügyi szolgálat rendszeresen felhívta a figyelmet, érdekes példa erre a Theodor Innitzer bécsi bíboros-érsek elleni náci tüntetések ismertetését rögzítő feljegyzés: Van der Venne Arnold feljegyzése Csáky Istvánhoz, Bécs, 1939. július 5. MNL OL K 63 (Külügyminisztérium Politikai Osztály általános iratai) 192. cs.

35 Csíky 2018, 368–371.

36 Kun páter szerepéről: Pelle 2015, 71–85.

selte, de a természetjogi tanok megsértését nem tartotta lehetségesnek, a katolikussá vált konvertita csoportok esetében pedig radikálisan elvetette az állami beavatkozás lehetőségét. A második zsidótörvény azonban a zsidóság fogalmát faji alapon kezelte, melyet a katolikus csoportok komolyan kritizáltak, bár azt a magyar főpapság a törvényhozásban fenntartásokkal ugyan, de megszavazta. Az 1941-ben megszülető harmadik zsidótörvényt a képviselőházban Varga Béla és Közi Horváth József,³⁷ a felsőházban maga Serédi esztergomi érsek utasította el.³⁸ Jegyezzük meg: volt intranzigens katolikus ellenállás a zsidótörvényekkel szemben, melyet Slachta Margit mozgalma képviselt, 1939 januárjában így összegezve pártja, a Keresztény Női Tábor álláspontját: „A jelenleg tárgyalás alá kerülő zsidótörvény annyira ágas-bogas, hogy annak egyes részletes tárgyalása órákat venne igénybe, de az enciklikának megállapításai már alaptételeire alkalmazhatók, és megvizsgálandók az ember természetjogainak szempontjából. Ennek alapján a Női Párt állásfoglalását így fejezi ki: Mivel tiszta keresztény alapon áll, alaptételeiben nem teheti magáévá a zsidótörvényt.”³⁹

Nem sokkal az első zsidótörvény hatályba lépése után, 1939 tavaszán Kornfeld Móric kezdeményezésére megalakult a Magyar Szent Kereszt Egyesület, amely azon katolikusok érdekvédelmi szervezeteként jött létre, akik a zsidótörvények rendelkezéseinek hatálya alá kerültek.⁴⁰ Az egyesület korábbi egyeztetések után 1939. március 5-én tartotta első ülését, és kezdetben a szintén zsidó konvertita Szent Pálról kívánták elnevezni, a nyár folyamán azonban a Szent Kereszt név mellett döntöttek. Alapszabályát Serédi Jusztinián augusztus 18-án hagyta jóvá, a Belügyminisztérium 1940. január 5-én pedig engedélyezte működését.⁴¹

Az egyesület fővédnöke Zichy Gyula kalocsai érsek lett 1942 tavaszán bekövetkezett haláláig.⁴² Az egyházi elnöki tisztet Almásy József esztergomi egyházmegyes pap, 1943 februárjától P. Jánosi József jezsui-

³⁷ Ivánfi–Klestenitz–Soós 2022.

³⁸ Fejérdy 2014, 17. Vö. Fejérdy 2022.

³⁹ Slachta Margit a női párt álláspontjairól. Közli: Petrás–Schlachta 2022, 323–325.

⁴⁰ Gergely 1999. Vö. Balogh 2014, 777–785.

⁴¹ Soós 2015, 3. sz.

⁴² A Püspöki Kar 1939. október 3-i ülésének jegyzőkönyve 19. pont. Gergely 1984a, 265. Vö. Beke 1992, 227.

ita szerzetes töltötte be.⁴³ A világi elnöki tisztséget Cavallier József látta el, az egyesület védelmére pedig az esztergomi érsek püspöki bizottságot alakított, mely az egyesület működését kontrollálta, olyan tagokkal a soraiban, mint Almásy József, Badalik Bertalan O.P., Baranyay Jusztin, Bíró Balázs, Blaskó Mária, Cavallier József, Eckhardt Sándor, P. Jánosi József SJ, Katona Jenő, Károlyi Józsefné, Kiss Géza, Kray István, Marczell Mihály, Mészáros János, Molnár Kálmán, Ripka Ferenc, Slachta Margit, Schrotty Pál OFM, Tiefenthaler József, Varga Béla és Zsitvay Tibor.⁴⁴ A névsorban számos későbbi katolikus embermentő szerepelt, közülük is érdemes kiemelni Apor Vilmos győri püspök személyét, aki némi hezitálás után, 1942 augusztusán elvállalta az egyesület fővédnöki posztját.⁴⁵

Apor karácsonyi üzeneteiben, melyek 1942 után nem kaphattak sajtónyilvánosságot, az üldözöttek mellett emelte fel szavát.⁴⁶ „Krisztus Urunk tanítását követjük, aki szűkkeblű és önző farizeusokkal szemben hirdette, hogy minden emberért jött le égből a földre, és mindegyikért ontotta drága véré a keresztfán. Az Anyaszentegyházzal tartunk, mely Krisztus tanítását minden népnek hirdeti, mindenkinek osztja a kegyelmet és hívének, gyermekének tekinti mindazt, aki a keresztség szentségével és hitének megvallásával a katolikus egyház közösségébe lépett. [...] Vannak köztük számosan, kik születésük után azonnal megkereszteltettek, keresztény nevelésben részesültek, és felnőtt korukig nem is tudták, hogy valamelyik nagyszülőjük vére miatt nem tekinthetők teljes jogú magyaroknak. Sokan közülük a vallásos életnek magasló példáját adják és az önzetlen áldozatkészségnek erőit hőiesen gyakorolták, amíg csak képesek voltak rá. Szent Karácsony ünnepe mindnyájunkat fokozott szeretetre és jótékonyásra int. Tegyük jót hitfeleinkkel, kik ma különösen rászorulnak segítségünkre!”⁴⁷

⁴³ László 1979b, 162.

⁴⁴ A Püspöki Kar 1940. március 13-i ülésének jegyzőkönyve 30. pont. Gergely 1984a, 270–271; Beke 1992, 244.

⁴⁵ Ahogy Serédinek írta: „[...] elvben nem zárkozom el a Magyar Szent Kereszt Egyesület elnöki tisztségének elfogadásától, bár tudom, hogy terhes feladat lesz. Mielőtt azonban véglegesen állást foglalnék, az egyesület eddigi működéséről bővebben kívánok informálódni. Legyen szabad arra kérnem Eminenciádat, hogy a kérdést addig függőben tartani méltóztassék, míg megfelelően tájékozódhatok.” Primási Levéltár, Egyházkormányzati Levéltár. Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai 6406/1944. Vö. Soós 2015. 3l. sz. dokumentum.

⁴⁶ Soós 2015, 5b. és 5c. sz. dokumentumai.

⁴⁷ Soós 2015, 5a sz. dokumentum.

A második világháború alatt a karácsonyi üzenetek rendkívül fontossá váltak, hiszen a keresztény világ egyik legnagyobb ünnepe idején az államfők ünnepélyes szövegekben szóltak polgáraikhoz, a pápák pedig szintén üzenetet intéztek híveikhez, ekkor általában a béke fontossága mellett kiállva. Apor tehát ehhez a tradícióhoz csatlakozott, felhasználva a lehetőséget, hogy üzeneteit híveihez eljuttathassa.

Fontos megemlíteni a munkaszolgálatosok melletti kiállítását is, hiszen a fegyvertelen katonai szolgálatot teljesítők érdekében nagyon kevesen emelték fel szavukat: „A katolikus vallású munkaszolgálatosoknak maguknak kell gondoskodniuk ruhájukról és felszerelésükről, de sokan közülük nincsenek olyan helyzetben, hogy a szükséges ruhaneműt beszerezhetnék, s így a téli hidegben sokat szenvednek. Megsegítésüket a Magyar Szent Kereszt Egyesület [...] vállalta, melynek a nm. püspöki kar megbízásából fővédnöke vagyok. Az Egyesület a fenti célra ruhaneműket és pénzadományokat kér. [...] Ezenkívül elrendelem, hogy a templomok Szent Antal perselyeiből február hó 1-ig az egyházmegyei hivatal csekkjén mindenki küldjön be megfelelő összeget úgy, hogy a legkisebb adomány 3 P legyen.”⁴⁸

A Szent Kereszt Egyesület tagsága 1939-ben 114 fő volt, 1944-re azonban 7301 főre nőtt, amely több, mint 6000 százalékos növekedést takar.⁴⁹ Zichy Gyula, Apor Vilmos és a Szent Kereszt Egyesület tehát nagyon komoly segítő munkát végeztek már a világháború kitörése előtt is, az igazi próbatétel azonban 1941 után várt a honi katolikus klérusra és közösségre.

Katolikus ellenállás a második világháború alatt

Teleki Pál váratlan halála 1941 tavaszán a magyar katolicizmus reformistább csoportosulásai számára komoly válságot idézett elő, hiszen a volt miniszterelnökben egyben legfontosabb – és legmagasabb rangú – támogatójukat tisztelhatték. A hivatásrendi szerveződések, az EMSZO, a KALOT zökkenőmentesen tovább tudtak működni, de a szellemi-

⁴⁸ Apor Vilmos 1943. évi I. körlevele; Soós 2015, 179. sz. dokumentum.

⁴⁹ Balogh 2014.

politikai klíma változása ezeken a területeken is érezte hatását. A Teleki mögötti szellemi kör is részben háttérbe szorult, hiszen a Bárdossy-kabinet hivatalba lépésével a magyar külpolitika németes orientációja kerülhetett kormányzati pozícióba, melynek korrekciójára a magyar politikai elit csupán 1942 tavaszán vállalkozott, Kállay Miklós miniszterelnöki kinevezésével. A Bárdossy-kormány pedig nem bánt kesztyűs kézzel Teleki örökségével. Ennek egyik első mozzanata a Miniszterelnökség szervezeti struktúrájának átszervezése volt, melynek keretében 1941 nyarán felszámolták a Tájékoztatási Osztályt, Telekihez hű munkatársait pedig más pozíciókba helyezték.⁵⁰ Nagyjából ezzel egy időben, 1941 novemberén Serédi Jusztinián részt vett az Actio Catholica Országos Elnökségének értekezletén, melyen a főpap a nyilas mozgalmak kapcsán kifejtette, hogy ki kell várni, mivé fognak alakulni, de semmi esetre sem szabad tőlük félni.⁵¹

A Bárdossy-kormány hivatali ideje nagyjából egybe esett a Harmadik Birodalom katonai sikereinek csúcspontjával, Tengely-Európa náci dominanciája, a német hadi sikerek a magyar közvéleményben is élénk nyomot hagytak. E fojtogató légkör ellenére a náciellenes mozgalmak, ha mérsékelten is, de hangot tudtak adni nézeteiknek: 1941. október 6-án kisebb tüntetés volt a Batthyány-örökmécsesnél, november 1-én a Kerepesi temetőben koszorúztak Kossuth Lajos kormányzó-elnök és Táncsics Mihály sírjánál, mely cselekedet a magyar függetlenségi hagyomány megelevenítésén túl ekkor már politikai gesztusnak is számított. Ekkor alakult meg a Magyar Történelmi Emlékbizottság is az 1848-as forradalom centenáriumának megünneplése okán, tényleges megalakulása azonban szintén a magyar függetlenség deklarálása, a függetlenségi eszme híveinek összefogása volt.⁵²

Ilyen körülmények között jelenhetett meg 1941. december 25-én a *Népszava* karácsonyi száma, mely a magyar közélet németellenes erőinek seregszemléje is lett. Katolikus szempontból kifejezetten fontos volt Szekfű Gyula *A szabadság fogalma* című cikke, melyben az antik és keresztény tradíciókat ötvöző természetjogi felfogás mellett tett

⁵⁰ *Statisztikai évkönyv* 1943, 3.

⁵¹ Gergely 1997, 11.

⁵² László 1978a, 15.

hitet: „A természettörvény az emberek egyenlőségét és szabadságát követeli; kivétel nélkül minden társadalmi állású, bármely fajhoz és néphez tartozó emberét. A természettörvény szerint nincs úr és rabszolga; nincs munkára ítélt alsóbb osztály és élvezetre jogosított felsőbb; nincs alacsonyrendű nép, amelynek csak engedelmesség a kötelessége és nincs olyan nép sem, amely hegemoniára született volna és azt joggal gyakorolhatná. Az olyan szabályok vagy törvények, az olyan nemzetközi egyezmények és tőlük létrehozott állapotok, amelyek a természettörvénnyel ellenkeznek, nélkülözik a jogot és csak az erőszak, a hatalom szüleményei és fenntartói lehetnek.”⁵³ Érdemes utalni rá, hogy a Bethlen-féle szellemi kör prominense ekkoriban már a németellenes tábor egyik vezéregyénisége volt.

A katolikus szellemi kiűtkeresés fontos pontja lett 1943. augusztus 26-án, amikor a legnagyobb titoktartás mellett találkozott a szociálisan érzékeny katolikus szellemi élet a győri Püspökvárban.⁵⁴ Az Apor Vilmos által kezdeményezett találkozón a résztvevők abból a tényből indultak ki, hogy Németország a háborút nem nyerheti meg, a térségben pedig valószínűleg szovjet dominancia várható. Ekkor született döntés arról is, hogy a keresztényszociális mozgalmakat új keresztény párttá kell szervezni, amely nem kompromittálódott a Horthy-korszak politikai nyilvánosságában, és hatásos konkurenciát jelenthet az eljövendő politikai térben a baloldali munkáspártokkal szemben.⁵⁵

A találkozón legalább 23 egyházi személyiség vett részt, többek között Kerkai Jenő, Kovrig Béla, Pálffy József, Beresztóczy Miklós, Mihalovics Zsigmond, Mindszenty József, Közi-Horváth József, Varga Béla, Kiss Szaléz, Pfeiffer Miklós.⁵⁶ Az értekezlet kézzelfogható eredménye a Katolikus Szociális Népmozgalom megalakulása lett, mely az eljövendő pártalapítás csíráját is jelentette.⁵⁷ A szövetség egyházi védnöke Apor

⁵³ Szekfü 1941.

⁵⁴ Klestenitz–Petrás–Soós 2019.

⁵⁵ Szolnoky 1990, 121. Vö. Gergely 1984b, 11–15.

⁵⁶ Közi Horváth 2022, 78–80. Fontos megjegyezni, hogy bár Közi Horváth Aporról szóló könyve apologetikai tendenciáktól sem mentes, de mint a győri találkozón részt vett pap-politikus, személyes emlékeket őrzött az eseményről.

⁵⁷ Jezsó 2005.

Vilmos, világi elnöke Kovrig Béla lett.⁵⁸ Ezekben az időkben az egyéni kiállításoknak is komoly szerepe volt. Varga Béla balatonboglári plébános és kiskgazda politikus például aktív szerepet játszott a lengyel menekültek gondozásában, sőt, a világháború alatt svájci utazása alkalmával még a menekültek nyugatra kísérésében is oroszánrészt vállalt.

A nyugatos orientációt képviselő politika ugyan 1941-ben látványosan visszaszorult a magyar közéletből, prominensei azonban ekkor még komolyabb veszélyek nélkül tervezhették egy németellenes kibontakozás lehetőségeit. Kállay Miklós hivatalba lépése idején e csoport ugyan titokban, informális módon, de megkezdte a nyugati kapcsolatfelvételt a szövetségesek irányába. E társaság az 1927-ben alapított *Magyar Szemle* című konzervatív lap mögött csoportosult, és olyan katolikus prominens értelmiségiek bábáskodtak a nivós orgánum – valamint angol és francia nyelvű társlapjaik (*Hungarian Quarterly*, *Novelle Revue de Hongrie*) – működése mellett, mint Szekfű Gyula, vagy a klasszika-filológus Szent Ágoston-kutató, a bethleni kultúrpolitika meghatározó alakja, Balogh József.

A német megszállás okozta válság és a vészkorszak kezdete

1944. március 19-én Németország megszállta szövetségesét, Magyarországot. A megszállás eredményeként a magyar történelemben első ízben került kormánypozícióba a szélsőjobboldal Imrédy Béla által szervezett ága, amely ugyan távolságot tartott a nyilaskeresztes formációktól, de maga is fokozott német orientációt képviselt. Bár Imrédyből végül nem lehetett miniszterelnök – ez Horthy Miklós egyértelmű elhatározását tükrözte, aki 1939-ben akkor mentette fel a korábban anglofil pénzügyi szakembert első miniszterelnöki tisztéből, amikor Imrédy szélsőjobboldali fordulata megkezdődött –, eszméi és legfontosabb emberei politikai hatalomhoz jutottak. Az új kormányfő a volt berlini magyar követ, a honi közéletben kevésbé ismert Sztójay Döme lett, aki kormánya programjává emelte a „zsidókérdés” radikális „megoldását”,

⁵⁸ Közi Horváth 2022, 80–81.

melynek eredményeként megindult a törvények által zsidónak minősített magyar polgárok területi elkülönítése (gettósítás), majd német haláltáborokba deportálása.⁵⁹

Szinte közvetlenül a megszállást követően megérkeztek a Gestapo speciális alakulatai, és megkezdtek a németellenesnek tekintett politikusok szisztematikus letartóztatását. Ennek a letartóztatási hullámnak egyaránt áldozatul estek szociáldemokrata, liberális, kisgazda vagy kormánypárti képviselők, angolszász orientációt képviselő tisztviselők, de menekülni kényszerült a volt miniszterelnök, Kállay Miklós is, aki kezdetben a budai várban, majd a Török Köztársaság követségén talált ideiglenes menedéket. Ebben a feszült helyzetben ült össze a képviselőház 1944. március 22-én, mely alkalommal a házelnök Tasnádi Nagy András egyetlen napirendi pontként az ülés elnapolását indítványozta. Érdekes módon ehhez az eseményhez kapcsolódik a katolikus ellenállás egyik szimbolikus eseménye, melyben a főszerepet az 1939-ben megválasztott egykori Actio Catholica országos titkára, Közi Horváth József játszotta. A házelnök felszólalása után az 1943-tól Keresztény Néppárt néven működő politikai csoport képviselője szót kért, ugyanis be szeretne volna jelenteni a képviselői mentelmi jog többszörös és súlyos megsértését. Mivel Tasnádi Nagy András nem adta meg neki a szót, Közi Horváth többször bekiabálta, hogy joga van bejelenteni a mentelmi jog sérelmét – ennek ellenére az ülést néhány perc alatt berekesztették.⁶⁰ Közi Horváth cselekedete ugyan sikertelen volt, azonban beszédes tény, hogy rajta kívül ekkor senki sem merte ugyanezt megtenni, a félelem légköre úrrá lett a magyar törvényhozáson. Jegyezzük meg: Közi Horváth a nyilas éra parlamentjében, 1944 novemberében

⁵⁹ Érdekes adalék Sztójay gondolkodásmódjához az a tény, hogy 1938-ban berlini magyar követként még maga küldött feljegyzést a külügyminiszternek, melyben beszámolt arról a tendenciáról, hogy a náci tudományos életben és közoktatásban igyekeznek bevezetni a hagyományos korszakmegjelöléseket (pl. római kor előtti/vorrömisch) felváltó germanizált fogalmakat (pl. ősgermán/urgermanisch), sőt, a Krisztus előtt/után kifejezéseket is igyekeznek felváltani az időszámításunk előtt/után terminológiával. Sztójay szerint: „Ez a határozat eléggé egyértelmű választ ad arra a kérdésre, vajon a nemzeti szocialista világnézet pusztán a politizáló egyházak vagy pedig egyáltalában a kereszténység ellen irányul-e?” Sztójay Döme levele Kánya Kálmánhoz, Berlin, 1938. március 5. MNL OL K 63 (Külügyminisztérium Politikai Osztály általános iratai) 189. cs.

⁶⁰ Ivánfi–Klestenitz–Soós 2022, 507.

újfent megpróbált közbenjárni az üldözöttekért, bár hamarosan maga is menekültté vált.⁶¹

A német megszállás után komoly veszély leselkedett a külügyminisztérium nyugatbarát, németellenes, gyakran legitimista érzelmeket valló tagjaira. A Kállay-kormány titkos béketapogatózásaiban szerepet vállaló diplomaták közül érdemes kiemelni Szentmiklóssy Andor és Szegedy-Maszák Aladár nevét, akik egymást váltották a külügyminisztérium Politikai Osztályának élén. A titkos béke-előkészítő anyagok összeállítását maga Szegedy-Maszák végezte, segítője pedig Kertész István volt. Szegedy-Maszák ugyan református volt, de nagyon erős katolikus szimpátiákkal, amely később katolizálásához is vezetett, Kertész pedig szintén közel állt a magyar reformista katolikus csoportokhoz. A megszállást követő napokban Szentmiklóssyt és Szegedy-Maszákot is elbocsátották állásukból, néhány hét múlva pedig a német hatóságok letartóztatták őket, és Dachaubá deportálták, ahol Szentmiklóssy elhunyt.⁶²

A megszállás után a magyar diplomáciai kar jelentős része megtagadta az új németbarát Sztójay-kabinet szolgálatát. Április 3-án pedig megalakult a disszidált követek által létrehozott Követi Bizottság (Comité des Ministres), amely ugyan nem deklarálta magát emigráns kormányznak, de egyfajta érdekvédelmi-tanácsadó szervként igyekezett a szövetségeseket segíteni. A bizottság tagjai sorában olyan katolikus kötődésű diplomatákat is találunk, mint az elnök Barcza György, Apor Gábor (Szentszék), Bakách-Bessenyei György (Bern) vagy Homonnay László. Barcza és Apor mindketten szentszéki magyar követek voltak, utóbbi 1944 tavaszán még hivatalban volt, így ő Róma felszabadulásakor tudott csatlakozni a bizottsághoz hivatalosan.⁶³ Bakách-Bessenyei szintén legitimista elkötelezettségű katolikus volt, közeli kapcsolatokat ápolva Ottó főherceggel, miként Barcza is, vagy a később Habsburg Ottó belső köreihez tartozó Homonnay László, Homonnay Tivadar budapesti főpolgármester fia.

⁶¹ Uo. 507–510.

⁶² *Külügyi Közlöny*, 1944/1. 7–8; *Külügyi Közlöny*, 1944/2. 10.

⁶³ A Követi Bizottság tagjainak névsora. H. n., é. n. MNL OL P 2066. (Bakách-Bessenyei György hagyatéka), 23. dosszié. (53671. sz. mikrofilm-tekercs.) Vö. Összefoglaló a Követi Bizottság működéséről. H. n., é. n. MNL OL P 2066. (Bakách-Bessenyei György hagyatéka), 23. dosszié. (53671. sz. mikrofilm-tekercs.) Apor lemondásának körülményeihez: Fejérdy 2023.

Apor Gábor – Apor Vilmos püspök testvére – Rómában a helyi magyar közösség megszervezője lett 1944 nyarán, aki megalapította a Szabad Magyarok Szövetségét. Ennek a csoportnak volt talán legfontosabb tagja az az Aradi Zsolt, aki – mint fentebb láthattuk – a náciellenes katolikus orgánumok szervezésében is részt vett, ekkor pedig a szentszéki magyar követség sajtóattaséja volt.⁶⁴ Aradi Aporral és az alább bemutatandó Magyary Gyulával szerepet vállalt a szövetségesek titkosszolgálatainak munkájában, idővel Ausztria területén tevékenykedve.⁶⁵

Az üldöztetések megindulása után Serédi Jusztinián levélben tiltakozott az embertelenségek miatt Sztójay miniszterelnöknél, érvelésében azonban elsősorban a katolikussá vált zsidók érdekében állt ki. Ez a tendencia, azaz a római katolikus főpapok mérsékelt aktivitása, illetve a konvertiták érdekeit előbbre helyező magatartása szintén az egyházi antiszemitizmus – vagy antijudaizmus – régi hagyományán alapult. És természetesen a félelemé, hiszen a katolikus közösség védelme érdekében nem mertek konfliktust vállalni az állammal, melyet így még akkor is támogattak – ha csupán passzívan is – embertelen politikájában, amikor az már minden egyházzal szemben kezdett bizalmatlan lenni.⁶⁶

Ebben az időszakban komoly főpapi kiállásokra is sor került. Apor Vilmos 1944. május 28-án, pünkösdi ünnepén mondta el legnagyobb hatású prédikációját, már a győri gettó felállításának híre ismeretében: „Aki a kereszténység első és legnagyobb parancsát, a szeretet parancsát megtagadja, és azt állítja, hogy vannak emberek, csoportok és fajok, amelyeknek a gyűlölete meg van engedve; aki azt hirdeti, hogy szabad embereket kínozni, ha azok négerek, vagy zsidók, azt – bármennyire is dicsekszik a kereszténységével – pogánynak kell tekintenünk... Mindenki, aki emberkínzást helyesel, vagy abban részt vesz, súlyos bűnt követ el, és mindaddig nem kaphat feloldozást, amíg ezt a nagy vétket jóvá nem teszi...”⁶⁷ Apor Vilmos kiállása radikális állásfoglalás volt a kor-

⁶⁴ Aradi Zsolt P. Leiber SJ-nek 1961-ben írt levelét nemrégiben közölte Petrás Éva a *Vigilia* 2024/5. számában. A forrás elé írt bevezetőre hívjuk fel a figyelmet Aradi Zsolt vonatkozásában. Petrás 2024a. Vö. Németh 2019, 277–304.

⁶⁵ Bare 2014.

⁶⁶ Fejérdy 2014, 17–18.

⁶⁷ Soós 2015, 34. sz. dokumentum. Vö. Fejérdy 2014, 21.

szak nyilvánosságában, hiszen ebben az időben a magyar társadalom jelentős része fásultan figyelte az egyre gyorsuló történéseket.

Nem sokkal később Apor felkereste Jaross Andor belügyminisztert a deportálások leállítását kérve, mely után a politikus internálással is megfenyegette: „Ezen intézkedés ellen, mely minden emberiesség és keresztény szellemmel ellenkezik, mely igazságos és tárgyilagos ítélet nélkül büntet ártatlanokat, sőt, a bűnözésre még képtelen gyermekeket is, mint az ősi Győr városának püspöke tiltakozó szavamat emelem fel és Isten és a magyar és világtörténelem előtt. Miniszter Urat teszem felelőssé mindazért a betegségért és halálesetért, mindazért a megvetésért és elítélésért, mely ennek az intézkedésnek nyomában fog járni. [...] Ennek a mélyen vallásos győri összlakosságnak nevében kérem tehát Miniszter Urat, vonja vissza rendelkezését és utolsó pillanatban hárítson el ettől a néptől újabb veszedelmeket.”⁶⁸ Ugyan kiállításának nem lett kézzelfogható sikere, mégis fontos hangsúlyozni, hogy a győri főpap ekkor már komoly egzisztenciális kockázatot vállalt, hiszen teljes erkölcsi tekintélyét latba vetve próbált a világi hatóságokra nyomást gyakorolni, melynek eredményeként kis híján letartóztatták.

A budapesti zsidóság deportálása ellen is hasonló vehemenciával emelte fel szavát 1944. június 15-én: „Mielőtt Budapesten is elkezdenék a szokott recept szerint a zsidók gettóba zárását, amelynek deportálás és fizikai vagy erkölcsi tömeghalál a vége, újból fordulok Eminenciádhoz azzal a kéréssel, hogy a kormánnyal szemben a végső eszközökhöz fordulni kegyeskedjék. Ma már ott tartunk, hogy a református egyház megelőzött minket, és máris döntő lépésekre szánta el magát. Hogy fogunk megállni a történelem előtt, ha látszólagos egyetértésben és udvariassági viszonyban maradtunk egy olyan kormánnyal, amely országszerte a legnagyobb kegyetlenséggel kínoz 100 meg 100 000 embert, megfosztja őket minden emberi jogaiktól, és asszisztál ahhoz, hogy őket rabszolgamunkára s a halálba deportálják? [...] Könyörögve kérem Eminenciádat, kegyeskedjék csatlakozni a másvallású keresztények memorandumban kifejezett mozgalmához, vagy legalább ugyanabban az időpontban hasonló hangban kegyeskedjék ultimátumot adni a kormánynak, amelynek negatív eredménye esetén az egész püspöki

⁶⁸ Szolnoky 1990, 137–138. Vö. Soós 2015, 35. sz. dokumentum.

karnak határozott lépése következne.”⁶⁹ Mint közismert, a fővárosi zsidóság deportálására ekkor nem került sor, és ebben a nemzetközi élet prominenseinek tiltakozása mellett talán Apor kiállításának is lehetett némi katalizáló szerepe. Mindeközben a püspöki kar több tagja – elsősorban maga Apor Vilmos, illetve Shvoy Lajos székesfehérvári püspök igyekezett egy olyan püspöki kari körlevelet kiadatni Serédi Jusztiniánnal, amely markánsan elítélte volna az embertelen intézkedéseket. A végső szövegvariáns élét azonban Czapik Gyula egri érsek javaslatai jelentősen tompították, a körlevél felolvasása pedig abbamaradt, amikor a kormányzat garanciákat adott némely katolikus követelés teljesítésére.⁷⁰

Hamvas Endre 1944 tavaszán lett csanádi püspök, 1944. április 5-én pedig felkereste a szegedi városvezetést, és az emberiességi és természetjogi elvek figyelembevételét kérte. Szintén tavasszal intézett nagy beszédet a szegedi dóm gyülekezetéhez, melyben egyértelműen elítélte az embertelenségeket.⁷¹ „Mert mi történik mostanában? A kereszténység nevében száz- és százezer embert megfosztanak tulajdonától, otthonától és deportálnak fajiságuk miatt, melyről nem tehetnek, olyan módon, mely a szenvedések özönét zúdítja reájuk, egészségüket és életüket bizonytalanságnak teszi ki, emberi méltóságukat pedig megalázza. Ezen százezrek között ártatlan gyermekek, védtelen nők, tehetetlen aggastyánok, szánsalomra méltó betegek vannak. Vannak közöttük évek óta, sőt születésük óta keresztények, tehát Krisztusban testvéreink. Házastársakat és családtagokat választanak el kíméletlenül, mert egyikük zsidó származású. Ki kell mondani hangosan, nehogy az emberek téves lelkiismeretre tegyenek szert, mindez a kereszténységgel össze nem egyeztethető.”⁷²

Hamvas, mikor tudomást szerzett a szegedi zsidóság deportálásának megkezdéséről, nagyon kemény hangnemben – és a római katolikus klérushoz mérten is szigorúan – fogalmazott levelet a szegedi főispánhoz: „Megdöbbenve értesültem arról, hogy a szegedi gettó lakóit minden isteni és emberi jog félretételével még ma elszállítják. Az emberi szen-

⁶⁹ Közli: Hetényi Varga 1992, 298–299.

⁷⁰ Fejérdy 2014, 19–20.

⁷¹ Uo. 21.

⁷² Pál 1992, 48.

vedések tengerében, melyet az elháríthatatlan elemi csapásként sújtó háború zúdított a világra, a faji gyűlölet okozta ezen újabb szenvedések özönét elhárítani próbálni keresztényi kötelesség, mely kötelességet elsősorban a püspök tartozik képviselni és teljesíteni. Isten előtt való felelősségem tudatában és lelkiismeretem szavára hallgatva emelem fel szavamat azon igazságtalanság ellen, mellyel a bírói ítélettel bűnösnek el nem ítélt, tehát ártatlan embereknek tömegét, szegedi lakókat tisztán faji származásuk miatt szabadságuktól, vagyonuktól megfosztva, bizonytalan végű deportálásnak kitesznek, és így magyar népünket is Isten és a világ ítélőszéke előtt terhelik. Kétszeresen fájdalmasan érzem azoknak szenvedését, akiket a keresztség szentsége híveimmé tett. Ezeknek megmentését megkísérelni az általános emberi kötelességen kívül főpásztori kötelességem is.”⁷³ Sztójay miniszterelnöknek küldött távirata tömörségében még sokkal erélyesebbnek hatott: „Istennek az örök bírónak színe előtt emelem fel szavamat a szegedi zsidóságnak, köztük sok kereszténynek megkezdett deportálása ellen.”⁷⁴ Hamvas Endre ekkoriban tett kísérletet Bethlen legközelebbi munkatársa, Balogh József kiszabadítására is, akit a német hatóságok letartóztattak, a fogságban pedig életét veszttette.⁷⁵

Márton Áron a kolozsvári Szent Mihály-templomban intézett hasonló beszédet híveihez.⁷⁶ Beszéde végén még a kiközösítés lehetőségére is finoman utalt: „Aki a felebarátja ellen vét, veszélyezteti a kereszténység kétezer évi munkájának egyik nagy eredményét, az emberek testvériségének gondolatát. Nem keresztény, hanem pogány szellemben jár el, s – akarva, nem akarva – csatlakozik azokhoz a törekvésekhez, amelyek fajokra, elkülönült társadalmi osztályokra és önző szövetkezésekre bontották, egymással szembeállították és kibékíthetetlen ellenségeskedésbe hajszolták a népeket. Aki a felebaráti viszonyt az emberek egyik csoportjától bármilyen meggondolások alapján elvitatja, magára vonja az ítéletet, hogy adott esetben őt is úgy tekintsék, mint »pogányt« és »vámost«, ami az Evangélium nyelvén törvényenkívüliséget jelent. [...] Értésültem, hogy híveim, az egyházmegye legkeletibb határáról

⁷³ Közli: uo. 43–44.

⁷⁴ Uo. 44.

⁷⁵ Uo. 45.

⁷⁶ Fejérdy 2014, 20.

kezdve, mélységes megdöbbenéssel fogadták az ismert személyiségek szabadságának a korlátozásáról és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket, és ugyanúgy aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időben végrehajtott intézkedéseket. Örömmel hallottam híveimnek ezt az erkölcsös felfogását, véleményét és ítéletét, és főpásztori büszkeséggel említtem fel, mert ez egy széles tömegnek a felfogása, véleménye és ítélete, s egyúttal örvendek annak, hogy az igaz katolikus szellem mélyen benne gyökerezik és ma is eleven erőként él a népünk lelkében.”⁷⁷ Márton Áron abból a szempontból némileg könnyebb helyzetben volt, hogy román állampolgárként püspöki székhelye Gyulafehérváron volt, így a magyar hatóságok is óvatosabban kezelték a főpapot, ugyanakkor beszéde okán ki is tilthatták volna Észak-Erdély területéről – ezt a kockázatot azonban a püspök vállalta, beszéde pedig egyértelmű kiállás volt az üldözöttek mellett.

Fontos szerepet játszott az embermentésben Slachta Margit, aki a Szociális Testvérek Társasága égisze alatt fejtette ki tevékenységét. Slachta az egyik első magyar feminista volt, aki keresztény meggyőződéséből kiindulva szállt síkra a nők jogaiért és a nemek közötti egyenlőségért. A második világháború alatt következetesen kiállt a marginalizálódó, kirekesztett társadalmi csoportok mellett. Tiltakozott a Kamenyec-Podolszkij területén végrehajtott tömeggyilkosság ellen, és személyes levélben fordult Horthy Miklóshoz, figyelmeztetve a deportálásokat kegyetlenségére és azok tömeggyilkosságba torkollásába. Bár legitimista meggyőződése ellenére az 1920-as években egy ízben nyilvánosan is a kormányzó védelmére kelt, így kettejük kapcsolata nem volt rossznak mondható, arra nincs bizonyíték, hogy Horthy csupán Slachta levele miatt állította le a deportálásokat. 1942-ben Pozsonyba utazott, hogy saját szemével győződjön meg a szlovákiai zsidóság életkörülményeiről, a látottakról pedig személyesen referált XII. Piuszról, magánaudiencián kérve a szlovákiai zsidóság védelmét.⁷⁸ 1943. január 1-én a rend által pártolt lap, *A Lélek Szava* közölte Slachta újévi cikkét, melyben a munkaszolgálatosokat vette védelmébe: „Akarsz a veszedelmek közepette szeretteidnek kettőzött isteni segítséget? Fogadd szí-

⁷⁷ Márton Áron papszentelés alkalmából elmondott beszédének szövege, Kolozsvár, 1944. május 18. Közli: Trașcă–Seres 2011, 48–49.

⁷⁸ Ickx 2021, 70–71; Petrás 2024b.

vedbe a mások sorsát, különösen azokét, akiket így szívedbe fogadnod nehéz. Egy haragosodét, valakiét, aki károsított, valakiét, aki megbántott. [...] Fogadj szívedbe egy munkatáborost, akit a korszellem kizár a testvérközösségből! Merd ezekben a halálosan komoly időkben szívedből kiűzni a közönyt, a szeretetlenséget, a gyűlöletet! Merd bent, szíved legmélyén testvérednek elismerni azt a másik anyát és fiát, merd befogadni fájdalmát, és hordani segíteni keresztjét. Merd kimondani, hogy az egyetlen keresztény és államférfiúi út az, amelyen a honvédelmi miniszter úr jár, amikor habozás nélkül hirdeti, hogy a munkatáboros hadiszolgálatra hazaszolgálat és nem büntetés, hogy testi épségük és becsületük jogvédelem alatt áll éppúgy, mint a fegyvereseké. Merd megvallani, hogy Te is így gondolkozol! És merj tenni! Merd kérni, kívánni, sürgetni olyan hozzátartozódtól, ki munkatábor-parancsnok, hogy olyan fölöttese legyen a szolgálatosoknak, amilyen fölöttest az ő fiának kíván a fronton, vagy az ellenség fogságában. Hangoztasd előtte Krisztus örökérvényű ígét: amilyen mértékkel mértek, olyan mértékkel fognak nektek viszont mérni. Az Úr is így fog cselekedni. Sújt vagy kímél, irgalmaz vagy elfordul, amint Ti együttérzők vagy kegyetlenek vagytok.”⁷⁹ Slachta 1944-ben rendházaiban menedéket biztosított az üldözötteknek, melyben munkatársai segítették. Közéjük tartozott Salkaházi Sára nővér is, akit a nyilasok öltek meg 1944 telén.

A közelmúltig relatíve ismeretlen volt történettudományunk előtt Magyar Gyula római katolikus pap titkos küldetése 1944 őszén, melyet az Amerikai Egyesült Államok titkosszolgálat, a második világháború alatt a tengely államaiban is komoly tevékenységet végző Office of Strategic Services (OSS) ügynökeként végzett, Francis Moly fedőnév alatt. Fejérdy András kutatásainak köszönhetően a missziót mára Magyar tolmácsolásában is olvashatja az érdeklődő közönség, érdemes tehát röviden összefoglalni történetét. Magyar Gyula Serédi Jusztinián esztergomi érsek pártfogását is magáénak tudhatta, amikor 1940-ben Rómába érkezett, hiszen a magyar egyházfőnek szüksége volt egy megbízható munkatársra, aki kapcsolatot tarthat a Szentszékkal. 1944 nyarán, már Róma felszabadulását követően megalakult a Szabad Magyarok Szövetsége, melynek egyik meghatározó alakja, Apor Gábor Magyar Gyulát ajánlotta az OSS figyelmébe, így ő indulhatott meg

79 Újévi levél. *A Lélek Szava*, 1943. január 3. Közli: Petrás–Schlachta 2022, 347–348.

kalandos repülőúton 1944. október 7-én Magyarországra. Feladata az volt, hogy Horthy kormányzónak közvetítse a szövetségesek itáliai hadparancsnokságának üzenetét, azaz hogy a kormányzó azonnal később fegyverszünetet, nevezzen ki egy széles bázison alapuló koalíciós kormányt, majd vonuljon vissza. Az audienciára október 14-én került sor, a küldetés pedig sikerrel zárult – még akkor is, ha a kiugrás két nappal később kudarcosan is végződött.⁸⁰

Az ország szerzetesi közösségei szintén komoly szerepet játszottak az üldözöttek mentésében. Menekülteket bújtattak többek között a budai ferences rendházban, a szegedi szerzetesek is hasonlóképpen jártak el, Pannonhalmán pedig Kelemen Krizosztom főapát elérte, hogy a kolostor a Nemzetközi Vöröskereszt védnöksége alá kerüljön, ezzel több száz menekült gyermeket mentve meg.⁸¹

A nyilas hatalomátvétel után

1944. október 15-én Magyarország sikertelen kiugrási kísérletet tett, mely után Horthy kormányzót elmozdították pozíciójából, és az ország irányítását a szélsőjobboldali eszméket képviselő Szálasi Ferenc vette át. A németellenes csoportok ettől kezdve teljes mértékben illegalitásba szorultak. A Szent Kereszt Egyesület is megsínylette az 1944-es évet, a német megszállás után komoly válságot élt át, majd a nyilas hatalomátvétel után felbomlott, idővel a nyilas hatóságok be is tiltották, székházát megostromolták.⁸² A nyilas rezsim egyáltalán nem bízott a római katolikus egyházban, az Országos Számonkérő Iroda pedig lesújtó képet festett a hazai katolikus klérusról: „[A] papság a mai rendszerrel nem szimpatizál. A római katolikus papság nemzetközi alapon áll. Soha semmiféle formában a mai rendszerrel közösséget nem vállal, a hívek előtt tartott prédikációiban sem a magyar nemzet mostani élethalálharcáról, sem a hungarista gondolatról, sem a nemzetvezetőről említést nem tesz. A jobboldali beállítottságú papok száma elenyészően kevés. A papságnak a mai rendszerrel össze nem egyeztethető magatartása veszélyes

⁸⁰ A misszió történetét Fejérdy András tárta fel: Fejérdy 2019.

⁸¹ Kelemen Krizosztom tevékenységéhez: Hetényi Varga 1985, 300–305. Vö. Szita 2000, 387–395.

⁸² Balogh 2015, 176.

és káros, mert a tömeget mint lelki vezetők, befolyásuk alatt tartják. Az ellenük való védekezés igen nehéz, mert propagandájuk nem tettekben, hanem a mai rendszer és célkitűzéseinek agyonhallgatásában, a vallás nemzetközi voltának kihangsúlyozásában áll.”⁸³ A Dunántúl főpapjai ekkor Mindszenty József veszprémi és Apor Vilmos győri püspök vezetésével megkezdték egy közös pásztorlevél kiadását, melyben a térség megkímélése mellett emeltek szót. Nem sokkal később Mindszenty Józsefet a nyilas hatóságok internálták, döntésükben több szempont is szerepet játszott, de leginkább az, hogy Mindszenty nem tartotta katolikus hitével összeegyeztethetőnek a nyilas hatalomra való fölesküdest.⁸⁴

Az embermentés a körbekerített fővárosban sem szűnt meg: Angelo Rotta, a Szentszék 1930-tól Magyarországon működő nunciusa a vész-korszak idején is jelentős szerepet vállalt benne.⁸⁵

A magyar legitimista körök 1944 után komoly válságot éltek át, hiszen ekkortól közvetlen veszély leselkedett rájuk.⁸⁶ Sigray Antalt, a magyar legitimizmus vezérét a németek a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták, ahonnan már betegen szabadult, hamarosan pedig elhunyt. Érdemes utalni arra a tényre, hogy egy 1941-es – magyar vonatkozásoktól sem mentes – osztrák legitimista szervezkedést a Harmadik Birodalom államgépezete kegyetlenül felszámolt és megtorolt. Almásy Lászlót Magyarországon elsősorban afrikai expedícióiról – illetve az *Angol beteg* című regényből és filmadaptációból – ismerik, pedig fiatalon részt vett IV. Károly visszatérési kísérletében, legitimizmusát pedig soha nem tagadta meg. A magyar hadsereg képviselőjében jelen volt Rommel líbiai hadjáratain, amiért több náci kitüntetést is kapott. Wehrmacht-uniformisát is magával hozta Budapestre, melynek 1944 őszén vette hasznát. Ekkor már több zsidó menekültet rejtegetett lakásán, a nyilas razziák idejére pedig német katonai viseletet öltött, feltűzte vaskereszt-kitüntetéseit, és így szerelte le a nyilas alakulatokat.

⁸³ Uo. 161.

⁸⁴ Mindszenty és a nyilas hatalom kapcsolatát részletesen elemzi Balogh Margit Mindszenty-monográfiája: Balogh 2015, I. kötet, 360–383.

⁸⁵ Fejérdy 2014, 22.

⁸⁶ Az osztrák legitimista ellenálláshoz: Fiziker 2010, 209–236.

Utak a demokratikus politikai katolicizmus felé

Apor Vilmos már 1943-ban azon dolgozott, hogy megnyerje a nem sokkal a győri találkozó után megszervezett Katolikus Szociális Népmozgalom ügyének Serédi Jusztinián esztergomi érseket. A német megszállást követően kibontakozó ellenállás a Magyar Front nevű ernyőszervezetbe igyekezett tömörülni, amelyhez a Katolikus Szociális Népmozgalmat is meghívták.⁸⁷ A Magyar Front 1944 májusában alakult meg kiskisgazda, szociáldemokrata, kommunista és legitimista politikusok összefogásaként, intéző bizottságának elnöke Szakasits Árpád lett, tagjai között pedig olyan katolikus államférfiakat is találunk, mint a kiskisgazda Dessewffy Gyula, a legitimista Pallavicini György vagy Pálffy József.

A katolikus szervezetek az ellenállási mozgalomban azt az előnyt élvezték, hogy a megszálló német hatóságok kevésbé tartották szem előtt az egyházi személyeket. Így eshetett meg, hogy római katolikus papok és szerzetesek tevékenyen vehettek részt az embermentésben, és olyan közvetítő szerepet is vállalhattak, mely során információkat szállíthattak az ellenállás tagjai között. Az Actio Catholica nyomdája pedig szerepet vállalt illegális kiadványok terjesztésében.⁸⁸

November 11-én Kovrig Béla felkereste Serédi Jusztiniánt, aki úgy látta, a keresztény politikának is szerepet kell kapni az új Magyarország kialakításában, így jóváhagyta, hogy keresztény csoportok kommunistákkal egy szervezetbe tömörülhessenek.⁸⁹ Ezt követően Pálffy József kereste fel a bíborost, és felhívta a figyelmét, hogy a katolikus reformszervezeteknek sürgősen párttá kellene alakulniuk, mert csak pártok vehetnek részt az új németellenes szövetségben. 1944. október 13-án, két nappal a nyilas hatalomátvétel előtt megalakult a Keresztény Demokraták Néppártja. Az alakuló ülésen Pálffy bejelentette, hogy az illegálisban tevékenykedő Barankovics Istvánt meghívta a párt igazgató bizottságába. Közi Horváth József a korábbi keresztény párt képviselőjeként még aznap csatlakozott az új párthoz. Ekkor közölték a rejtőzködő Szekfű Gyula üzenetét is, aki támogatásáról biztosította az új politikai

⁸⁷ László T. 1978b, 104.

⁸⁸ Uo. 106.

⁸⁹ Gergely 1984b, 16–17.

formációt.⁹⁰ Az új párt Kovrig Béla társadalomtudományi munkáiból alakított ki mintegy harminc oldalas programot, mely szakított a korábbi keresztény politizálás antidemokratikus és antiszemita tendenciáival, elkötelezte magát a demokratikus politikai berendezkedés és az emberi jogok keresztény természetjogi alapvetése mellett, célként pedig egy erős szociális elkötelezettségű, keresztény szellemiségű demokratikus Magyarország felépítését tűzte ki. A párt későbbi története ismeretében joggal állapíthatjuk meg, törekvéseik mellett a Keresztény Demokrata Néppárt alapítói mindvégig kitartottak, megteremtve a modern katolikus politizálás honi alapjait.⁹¹

Források

Levéltári források

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRERL) Szent-Iványi Domokos iratai, 3. doboz
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 63. Külügyminisztérium Politikai Osztály általános iratai, 186., 189., 192. csomó
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 2066. Bakách-Bessenyei György hagyatéka, 23. dosszié.
Prímási Levéltár, Egyházkormányzati Levéltár. Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai 6406/1944.

Szakirodalom

Ablonczy, Balázs 2005: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris Kiadó.
Balogh, Gábor 2014a: A Magyar Szent Kereszt Egyesület dokumentumaiból. *Vigilia*, 10, 777–785.
Balogh, Gábor 2014b: *A küzdő egyház képe 1939–1945 között a Magyar Szent Kereszt Egyesület példáján*, Kézirat, MFKL. <https://adoc.pub/download/a-kzd-egyhas-kepe-kztt-a-magyar-szent-kereszt-egyeslet-pelda.html> (letöltve: 2024. július 25.)
Balogh, Gábor 2015: *A Római Katolikus Egyház és a nemzetiszocialisták Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan, 176.
Balogh, Margit 2015: *Mindszenty József (1892–1975) I–II*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

⁹⁰ Gergely 1984b, 18.

⁹¹ László T. 1978b, 108–110.

- Bare, Duncan 2014: The Curious Case of Aradi Zsolt: Tracking the Distinguished Career of an OSS, SSU and CIA Central European Asset. *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies*, 1, 7–22.
- Bartha, Ákos 2021: *Véres város – Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Beke, Margit (szerk.) 1992: *A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. II. kötet. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII. München–Budapest, Aurora, 227.
- Csíky, Balázs 2012: Jubileumi esztendő és katolikus megújulás a Horthy-korszakban. In Bánkuti, Gábor – Varga, Szabolcs – Vértesi, Lázár (szerk.) *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai*. Pécs, Pécsi egyháztörténeti Intézet.
- Csíky, Balázs 2018: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet – MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018.
- Fejérdy, András 2014: Szavak és/vagy tettek? A magyar katolikus püspökök magatartása a vészkorszak idején. *Századvég*, 4, 15–26.
- Fejérdy, András 2019: „I was Francis Moly.” *Magyar Gyula emlékezése egy titkos politikai-diplomáciai békemisszióra*. Budapest, MTA BTK TTI.
- Fejérdy, András 2020: *A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés*. Budapest, Szent István Társulat.
- Fejérdy, András 2022: Serédi Jusztinián és az emberi jogok védelme (1938–1945). In Szelke, László (szerk.) *Mártírok és embermentők*. Budapest, Szent István Társulat, 15–43.
- Fejérdy, András 2023: Mikor és miért mondott le Apor Gábor szentszéki magyar követ? In Bank, Barbara – Kovács, Bálint – Medgyesy-Schmikli, Norbert (szerk.) *A Kaukázustól a Lajátig. Apokaliptika, identitás, történelem és művelődés Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 289–310.
- Fejérdy, András 2024: Állami, nemzeti és lekipásztori érdekek ütközése: a magyar egyház-szervezet változásai Trianontól a II. világháború végéig. *Magyar Sion*, 1, 103–136.
- Fizikler, Róbert 2010: *Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az Anschluss ellen, az önálló Ausztriáért. Az osztrák legitimista mozgalom története, 1918–1945*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Gárdonyi, Máté 2005: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében. In Molnár, Judit (szerk.) *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 193–204.
- Gergely, Jenő 1977a: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gergely, Jenő 1977b: *A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Gergely, Jenő 1984a: *A Püspöki Kar Tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Gergely, Jenő 1984b: *A Keresztény Demokrata Néppárt előtörténete (1936–1944)*. *Műhely*, 1, 3–21.
- Gergely, Jenő 1993: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Budapest, Typovent Kiadó.
- Gergely, Jenő 1997: *Katolikus hivatásrendi mozgalmak Magyarországon (1935–1944)*. *Múltunk*, 3, 3–42.
- Gergely, Jenő 1999: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar, az Apostoli Szentszék és a Soá*. In Hamp, Gábor – Horányi, Özséb – Rábai, László (szerk.) *Magyar megfontolások a Soáról*.

- Budapest–Pannonhalma, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság.
- Gianone, András 2010: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948*. Budapest, ELTE-BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.
- Hatos, Pál 2010: Szekfű katolicizmusa. *Múltunk*, 1, 232–257.
- Hegedűs, András 2020: „Vándorlásunk társa lett.” Az 1938. évi Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten. Esztergom – Budapest, Esztergom – Budapesti Érsekség.
- Hetényi Varga, Károly 1985: Kelemen Krizosztom és a pannonhalmi menedék. *Vigilia*, 4, 299–305.
- Hetényi Varga, Károly 1992: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I*. Abaliget, Lámpás Kiadó, 298–299.
- Ickx, Johan 2021: *XII. Piusz és a zsidók. Pacelli listája: 2800 üldözött segélykérő levele alapján*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Ivánfi, Miklós – Klestenitz, Tibor – Soós, Viktor Attila 2022: *Közi Horváth József: Országgyűlési beszédek (1939–1944)*. Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola.
- Jezsó, Ákos 2005: Amikor az egyház (még) politizált. *Evangélikus Élet* 2.
- Kardos, József 2012: *A Szent Korona-tan és a legitimizmus*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012.
- Ketteler, Wilhelm E. von 1864: *A munkások kérdése és a kereszténység*. Eger, Érseki Lyceum Nyomdája.
- Klestenitz, Tibor – Petrás, Éva – Soós, Viktor Attila 2019: *Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára*. Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola.
- Klestenitz, Tibor 2020: *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége*. Budapest, Századvég.
- Klieber, Rupert 2022: Meghiúsult remények. Az 1938. évi budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus az osztrák katolikusok szemszögéből. *Magyar Sion*, 1, 109–123.
- Koronkai, Zoltán SJ – Szigeti, Szabolcs 2023: *A legnagyobb magyar szociális szervező. Kerkai Jenő SJ életműve*. Budapest, Jezsuita Kiadó.
- Kovrig, Béla 2019: *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó.
- Közi Horváth, József 1936: *Proletárok megváltása. XI. Pius „Quadragesimo anno...” kezdetű körleveléről*. Budapest, Actio Catholica Országos Elnöksége.
- Közi Horváth, József 2022: *Apor püspök élete és halála*. Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola, 52–53.
- László T., László 1978a: Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez I. A katolikus szociális népmozgalom megalakulása és célkitűzései. *Katolikus Szemle*, 30. évfolyam, 1, 14–25.
- László T., László 1978b: Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez II. A Keresztény Demokrata Néppárt megalakulása. *Katolikus Szemle*, 30. évfolyam, 2, 103–112.
- László T., László 1979a: Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez III. Szellemi honvédelem. *Katolikus Szemle*, 31. évfolyam, 1, 19–25.
- László T., László 1979b: Az egyházak szerepe a zsidómentésben Magyarországon. I. A zsidótörvények. *Katolikus Szemle*, 31. évfolyam, 2, 139–163.
- László T., László 1979c: Az egyházak szerepe a zsidómentésben Magyarországon. II. A budapesti zsidóság megmenekülése. *Katolikus Szemle*, 1979. 31. évfolyam 3. szám, 217–235.
- László T., László 2005: *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945*. Budapest, Szent István Társulat.

- Németh, László Imre 2019: Szabad magyarok Rómában 1944–1946. Küry Béla és a Szabad Magyarok Szövetsége. *Magyar Sion*, 2, 277–304.
- Olasz, Lajos 2007: *A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pál, József 1992: Hamvas Endre csanádi püspök a konvertitákért. *Alföldi Társadalom*, 3, 34–55.
- Pelle, János 2015: A nyilas terror Budán. *Valóság*, 10, 65–87.
- Petrás, Éva 2008: Társadalmi tanítás és szociális kérdés. A Quadragesimo anno enciklika recepciója a katolikus újságírásban, 1931–1938. In Szilágyi, Csaba (szerk.) *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon 1919–1945*. Budapest, Gondolat – Barankovics István Alapítvány – Faludy Ferenc Akadémia, 113–130.
- Petrás, Éva 2019a: Egy tudós útja a szociálpolitikától a kereszténydemokrácia felé. In Uő. (szerk.) *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 107–121.
- Petrás, Éva 2019b: *Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei*. Budapest – Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó.
- Petrás, Éva – Schlachta, Boglárka Lilla 2022: *Slachta Margit a sajtó nyilvánosságában*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Petrás, Éva 2024a: XII. Piusz és a zsidók. Aradi Zsolt levele Robert Leibernek 1961-ben. *Vigilia*, 5, 405–413.
- Petrás, Éva 2024b: *Időablakok. Válogatás a szociális testvérek második világháborús feljegyzéseiből, dokumentumaiból*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- XI. Piusz 1932: XI. Piusz pápa „Quadragesimo anno” kezdetű apostoli levele a társadalmi rend megújításáról. Budapest, Szent István Társulat.
- Pomogáts, Béla 2012: Népiség és szellemi honvédelem. *Vigilia*, 10, 759–763.
- Salacz, Gábor 2002: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború közötti Magyarországon*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Soós, Viktor Attila 2015: *A kereszt erősíti a gyengét. Boldog Apor Vilmos tevékenysége az üldözöttek védelmében*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.
- Szekfü, Gyula 1941: A szabadság fogalma. *Népszava*, 1941. december 25. 17.
- Szita, Szabolcs 2000: Genfi iratok az egyházi embermentés 1944–1945. évi történetéhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1–4, 385–395.
- Szolnoky, Erzsébet 1990: *Fellebbezés helyett. Apor Vilmos püspök élete és vértanúsága*. Szeged, Szent Gellért Egyházi Kiadó, 121.
- Trașcă, Ottmar – Seres, Attila 2011: Márton Áron 1944. május 18-i kolozsvári beszéde a zsidók deportálása ellen. Gondolatok néhány magyar és román levéltári irat apropóján. *Múlt és Jövő*, 3., 43–50.
- Veszprémy, László Bernát 2017: Egy avított jezsuita antijudaista. Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben. *Történelmi Szemle*, 54. évfolyam, 3, 439–462.
- Zachar, Péter Krisztián 2019: A magyar kereszténydemokrácia karizmatikus szervezője. Kerkai Jenő S. J. In: Petrás, Éva (szerk.): *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka – 75 éves a Kereszténydemokrata Néppárt*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2019, 153–176.